

К. Тышхан , С. Нұртаза*

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық Ұлттық университет, Астана, Қазақстан

*e-mail: samatnurtaza@gmail.com

УИЛЬЯМ ДЖЕЙМСТІҢ ДІНТАНУ ҒЫЛЫМЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ: ЖЕКЕ ДІНИ ТӘЖІРИБЕЛЕРДІ НЕГІЗДЕУ

Мақалада дін психологиясының негізін қалаушы Уильям Джеймстің (1842-1910) көзқарастары мен ғылыми мұрасы талқыланады. Сол замандағы ғылыми-философиялық, дінтанулық үрдістер контекстінде Джеймстің дін атаулыға прагматизм, эмпирикалық тұрғыдан жаңаша көзқарас қалыптастырғаны, оның зерттеулерінің басты идеяларының ғылыми маңызы зерттеледі. Американдық ойшыл әрі психолог діни сенімнің мүмкіндігін және құндылығын зерделеді. Оның дінтану ғылымына қосқан үлесі ең алдымен жеке діни тәжірибелердегі адамның риясыз сеніміне байланысты түрлі психологиялық, мистикалық халдерді басынан кешіруі, сол жолда өзіне рухани тірек тауып, санасының жетілуін басты құндылық және зерттеуге лайық құбылыс ретінде жан-жақты дәлелдеуінде. У. Джеймс сол дәуірде үстемдік құрған рационализм мен догматизмге, сонымен бірге «медициналық материализмге» де бірдей оппозицияда құрылған өзінің әдістемесінде дінді прагматизм, яғни пайдалылық тұрғысынан адам санасындағы күйзелістерді жеңетін, өмірін құнарландырып, күш-қуатын арттыратын бірегей құбылыс ретінде негіздеді. Діннің мәні жалпылама онто-теологиялық негіздерден гөрі адамның субъективті-психологиялық болмысына тән феномендерде жатыр деген Джеймстің басты жаңашыл пікірі дінтану, психология, философия, антропология, теологияға үлкен әсерін тигізіп, авторды түбегейлі әдістемелік бетбұрыс жасаған ойшыл, ғалым ретінде танытты. Мақала авторлары американдық философ әрі психологтың идеялары әлі күнге дейін өзінің ғылыми маңызын жоғалтпағанын дәлелдейді. У. Джеймстің «Діни тәжірибелердің әралуандылығы» атты кітабының жеке діни тәжірибелер мен мистицизм феномендерін зерттеуде ғылыми-әдістемелік маңызы зор.

Түйін сөздер: Уильям Джеймс, дін психологиясы, прагматизм, жеке тұлға, діни тәжірибелер

K. Tyshkhan, S. Nurtaza*

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

*e-mail: samatnurtaza@gmail.com

William James's contribution to religious studies: justification of personal religious experience

The article examines the views and scientific contributions of William James (1842-1910), founder of the psychology of religion. Within the context of his era's scientific, philosophical, and religious trends, it analyzes James's role in shaping a new perspective on religion based on pragmatism and empiricism. James demonstrated the potential and importance of religious faith. His primary contribution to religious studies lies in comprehensively proving that personal religious experiences linked to sincere faith and various psychological and mystical states provide spiritual support, transform consciousness, and merit serious study. Opposing rationalism, dogmatism, and "medical materialism," his methodology justified religion from pragmatic and vital perspectives as a unique phenomenon capable of resolving consciousness crises and unlocking vital energy reserves. James's innovative idea that religion's essence lies not in onto-theological foundations but in subjective-psychological human experiences profoundly influenced religious studies, psychology, philosophy, anthropology, and theology, establishing him as a scholar who fundamentally transformed methodological approaches. The article's authors prove that the ideas of the American philosopher and psychologist are still valuable today. William James's book "The Varieties of Religious Experience" is important as a scientific and methodological foundation for research of personal religious experience and mystical phenomena.

Keywords: William James, psychology of religion, pragmatism, personality, religious experience

К. Тышхан, С. Нуртаза*

Евразийский национальный университет им. А.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

*e-mail: samatnurtaza@gmail.com

Вклад Уильяма Джеймса в религиоведение: обоснование личного религиозного опыта

В статье рассматриваются взгляды и научное наследие основателя психологии религии Уильяма Джеймса (1842–1910). В контексте научно-философских и религиоведческих тенденций того времени изучаются заслуги Джеймса в формировании нового взгляда на религию на основе прагматизма и эмпиризма. Американский мыслитель и психолог обосновал возможность и ценность религиозной веры. Его вклад в религиоведение заключается во всестороннем доказательстве того, что связанные с искренней верой и различными психологическими и мистическими состояниями личные религиозные переживания, благодаря которым человек обретает духовную опору и трансформацию сознания, заслуживают серьезного исследования. В противоположность рационализму, догматизму, а также «медицинскому материализму», Джеймс обосновывает религию с позиций прагматизма как уникальное явление, способное преодолевать кризисы сознания и открывать резервы жизненной энергии. Инновационная идея Джеймса о том, что сущность религии заключается не в онто-теологическом основании, а в субъективно-психологическом бытии человека, оказала огромное влияние на религиоведение, психологию, философию, антропологию и теологию, признав ее автора как ученого, совершившего коренной поворот в методологии. В статье авторы доказывают, что идеи американского философа и психолога до сих пор не потеряли своей научной значимости. Книга У. Джеймса «Многообразие религиозного опыта» важна в качестве научно-методологической основы исследования личного религиозного опыта и феноменов мистицизма.

Ключевые слова: Уильям Джеймс, психология религии, прагматизм, личность, религиозный опыт

Кіріспе

Дін психологиясының негізін қалаушы, күні бүгінге шейін «дін ғылымының канондық ойшылы» (Carrette, Lamberth, 2017) саналатын американдық психолог әрі философ Уильям Джеймстің дінтану ғылымына қосқан үлесі теңдессіз. Әлеуметтанушы-философ Ханс Йоас У. Джеймстің тұжырымдамасын XX ғасырдың басындағы дінге қатысты ұсынылған шын мәнінде «ғасырлық мағынасы бар жаңа тәсіл» (epoch-making new approach) деген баға берген еді (Baader, 2005, p. 28). Дегенмен посткеңестік дінтану ғылымында, соның ішінде қазақ дінтанушылары ортасында атақты У. Джеймстің тұжырымдамасы, уақыт өтсе де маңызы еш төмендемеген құнды ой-пікірлері арнайы зерттеулерді қажет етеді. Әсіресе ол Тәуелсіз Қазақстанда соңғы жылдары дами бастаған дін психологиясы бағытының теориялық-әдістемелік негіздерін нақтылауға көмектеседі деп санаймыз.

Сол заманның өзінде, Батыста ислам мен суфизм туралы зерттеулердің жетіспеушілігіне байланысты Уильям Джеймс басым көпшілігі христиан дінін ұстаушылардың тәжірибелеріне негізделген өзінің «Діни тәжірибелердің әралуандылығы» кітабында (James, 2009) бірнеше жерде суфизмді, Имам Ғазалидің сопылық

практикалық тәжірибелері туралы айтқан сөздерін келтіргені, сол сияқты ислам дінінің негізін қалаушысы жайлы жағымсыз пікірлер басым кезеңде атақты пайғамбарлар, менталдық медуимдар арасында Мұхаммед пайғамбардың есімін де атап өтіп, оның белгілі рухани тәжірибелері ежелгі Израиль пайғамбарларының секілді трансценденталдық «сублиминалды сана» арқылы жұмбақ «автоматтық жазу» құбылысымен байланысты деген пікірі Уильям Джеймстің объективтігін, гуманистік әрі ғылыми позициясын айғақтайды (сөз немесе жазба мәтін бейсаналы түрде, тылсым күштердің ықпалымен түзіледі деген пікірге байланысты). Fatih Taştan Джеймстің гуманизмін дін білімдерімен тығыз байланыста ашып көрсетеді (Taştan, 2023). Жалпы, американдық ғалымның өмірбаянын зерттеушілер оның жеке басына тән Құдайға деген ішкі сенімі протестантық модельде, демократиялық мазмұнда, және ізгілікке толы болғанын айтады.

1842 жылы Нью-Йорктың дәулетті, мәдениетті отбасында дүниеге келген Уильям Джеймс жастайынан дін, ғылым, теология мәселелерін естіп, біліп өсті (әкесі теолог еді). Олардың отбасы әсіресе ертеде Еуропада өмір сүрген ғалым әрі христиан мистигі (теософ) Эммануил Сведенборгтың тұлғасын дәріптейтін. У. Джеймстің болашақта прагматизм философиясының негізін

қалауына және діндегі жеке тәжірибелерді ақтап еңбектер жазуына оның алдымен дәрігер және ғылыми, эксперименталды психолог (scientific psychology) ретінде, яғни адам психологиясын жаратылыстану, физиологиямен тығыз байланыста зерттеуі дүниетанымдық негіз болды. Болашақ ғалым жақсы білім алды, бес тілді меңгерді. Гарвардтың медициналық мектебін бітірген (медицина докторы) Джеймс психология және философиядан дәріс берді, үнемі сана проблемаларымен айналысты. XIX ғ. 80-90-шы жылдары Гарвард университетінің философия кафедрасының доценті, психология кафедрасының меңгерушісі қызметін атқарды (психология профессоры атағын алды).

У. Джеймстің тұлғасы сол кездегі Батыс Еуропа мен АҚШ-тағы философия мен ғылымның парадигмаларының, басты ағымдарының ықпалында қалыптасуы заңды еді, ол позитивизм, сциентизм, т.б. модельдердің қажетті элементтерін қабылдады. Ол Чарльз Сандерс Пирспен (1914 ж. қ.б.) бірге Батыс философиясында прагматизм теориясының негізін қалады (Джеймс, 2011). Алайда, Джеймс өзінің айрықша дарыны мен интуициясының арқасында ғылым мен дінге, сол сияқты дін психологиясына қатысты батыл ойларды ұсына алды, тіпті оңтайлы әдістемелік бетбұрыс жасауға түрткі болды. Керек болса ол В. Вундт, Г. Спенсер, Г. Мюллер сынды әлемдік психологияның негізін қалаушылардың іргелі идеяларын ашық сынға алды. Психолог-ойшылдың өзі де басынан белгілі рухани ізденістерді, ауру-сырқаттарды кешіргені оның діндегі «тірі сезімді» түсінуіне көмектесті. Басты ұстанымы жағынан эмпирик (эмпирист) болып қала берсе де, У. Джеймс сол заманғы материалист-ғалымдардың мистикалық тәжірибелердің физиологиялық ауытқумен, ағзаның улануымен, т.с.с. түсіндіруге тырысуын «медициналық материализм» деп айыптап оған түбегелі қарсылық білдірді (Джеймс, 1993, pp. 27-28). Ғылымның алдына дін деген құбылысты ақтап, әсіре рационализм, идеализм мен догматизмге қосылмай, сонымен бірге ғылым мен діннің түсіністікке келуіне басқаша мүмкіндіктер ашты.

«Діни тәжірибелердің әралуандылығы» («The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature») – У. Джеймстің жариялана сала лезде бестселлерге айналған осы еңбегіне дін психологиясы бойынша профессор Уолтер Хьюстон Кларк «XX ғасырда дін мен дін психологиясы жайлы жазылған ең ықпалды кітап» деген жоғары баға беріп кеткен. «Ғылыми пси-

холог» философқа айналып, бұл еңбекте діннің негізін, іргетасын ұйымдасқан діндердің принциптері емес, жеке діни тәжірибелер құрайды деген терең пікір тұжырымдалды. У. Джеймстің дінтануға қосқан ең үлкен теориялық-әдістемелік жаңалығы, тіпті идеялық төңкерісі – ол діни сенімнің (religious beliefs) мүмкіндігін, оның негізсіз емес екенін жан-жақты әрі әсерлі негіздеп, ақтауы. Өзінің «The Will to Believe» («Сенімге ықтиярлық», 1896) еңбегінде ол «біз белгілі мөлшердегі сенімсіз мүлдем өмір сүре алмаймыз немесе ойлана алмаймыз» және «сенім (иман) Сізге зор пайда береді» деп жазды (James, 2017, p. 95). Джеймс рухани құндылықтардың материалдық дүниеден әлдеқайда жоғары екенін үнемі айтып отырды.

Ғалым-психолог тарихтағы қасиетті адамдардың діни тәжірибелерін құрмет және ықыласпен қарап, ыждаһатпен зерттеп қорыту негізінде дінге шынайы бет бұруды, тәубаға келу, ең биік діни тәжірибелердегі эмоциялар мен психологиялық халдерді – үміт, үрей, күнәдан арылуға ұмтылыс, сағыныш, сүйіспеншілік, жаңару, т.б. – адам ғұмырына рухани мән, тіршілігіне рең беретін құнды, эмоционалды жағынан орасан «пайдалы сезімдер» деп дәлелдеп (дінге эмпирикалық критерийді анықтап), осы жеке индивидтің тәжірибелерін, жалпы ішкі діндарлық мәселесін дінтанушылар үшін ортаға қою керектігі туралы өзінің негіздемесін жасады.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Уильям Джеймстің дінтану ғылымына қосқан үлесін, соның ішінде бастысы – жеке тұлғаның діни тәжірибелерін, оның сезімдері мен психологиялық ахуалын ғылыми назарға алуды ұсыну әрі негіздеуі мәселесін арнайы тақырып ретінде таңдауымыз дінтанудағы перспективалық үрдістерге сәйкес келеді. Дінтану ресми діни бағыт ретінде XIX ғасырдан дами бастағаны жақсы белгілі, оның негізін қалаушылардың қатарында атақты идеалист-философтар, әлеуметтанушылар, діннің психологиясы мен феноменологиясын, сол сияқты тарихын зерттеушілер болды: Б.Спиноза, Г.Ф. Гегель, Кьеркегор, Л.Морган, В. Вундт, Дж.Леуба, Л.Леви-Брюль, Э. Тайлор, М.Элиаде, т.б. Дінтану ғылымының бөлінуінде Уильям Джеймс үлкен рөл атқарды. Діннің психологиялық теориясына әсіресе діни-психологиялық тәжірибелерді толыққанды ен-

гізу Джеймстің жарияланымдарынан кейін басталған болатын.

У. Джеймстің тұжырымдамасы сонау XX ғасырдың басының өзінде қызу талқыланып, жалпы алғанда қолдау тапқаны және оның өмірбаяны мен мұрасына арналған қазіргі заманғы ғылыми зерттеулер де белгілі (Rydenfelt, Pihlström, 2013). Сонымен бірге тақырыптың өзектілігі жоғары, бәлкім, XXI ғасырда Уильям Джеймс сияқты классиктерді қайта оқу, жаңаша пайымдау (реинтерпретация) қажеттігі туындады. Ол, біздіңше, дүниежүзі тарихында бұрын-соңды болмаған жаһандық өркениеттік дағдарыстың (постиндустриалдық, неолибералды қоғам түрінің қайшылықтары, виртуалды реалдық, климаттың өзгеруі, соғыстар, сананың радикалдануы, т.б.) адами өлшемінде, атап айтқанда «адам мәнінің дағдарысы», экзистенциалды дағдарыс орын алып отырған кезеңде, екінші жағынан дін атаулы белгілі мағынада тығырыққа тіреліп, діни институттар мен конфессияларға көптеген жағдайда сенімсіздік күшейген жағдайда, бірақ сонымен қатар діннің әсіресе практикалық, психологиялық әлеуетіне сенім артып, адамзаттың бір бөлігі шығыс мистицизмі, рухани практикаларға ұмтылысын байқатып жатқан кезде, жеке тұлғаның дінге қатысты ішкі тәжірибелері, рефлексиясы, дінді интериоризациялауы үлкен мәнге ие болды. Айталық, қазіргі қазақстандық қоғамдағы суицид проблемасының асқынуын немесе діни радикализм дертін алдын алуы үшін діннің жағымды потенциалын іске қосудың, Джеймстің сөзімен айтқанда, діннің «пайдалы сезімдер» көзі, рухани жаңғыртушы мүмкіндіктерін, жеке адамның психологиясын сауықтырудағы әлеуетін ашу қажеттігі туындайды.

Жалпы У. Джеймстің дінді ең әуелі «жеке дін» (индивидтік деңгей) деп қарастыруы, өз мұраларында осындай гуманистік акцент жасауы, дін арқылы шынайы жетіліп, адамның бақыт пен кемелділікке жетуін негіздеуі мәселелерін теориялық-әдістемелік жағынан шығыс діндері, мұсылмандық құндылықтар, ислам руханияты мысалында (немесе: салыстыру арнасында) қолдану мақсатында алдымен классик-дінтанушының мұраларын жан-жақты әрі терең зерттеуіміз қажет.

Мақаланың мақсаты – Уильям Джеймстің дінтану ғылымына қосқан үлесін, жеке тұлғаның діни тәжірибелері ұғымын ашып көрсету. Ол үшін келесі міндеттер қойылады: дінтанулық мұралар және ғалымның өз еңбектері

негізінде Джеймстің философиялық және дінтану бағытындағы көзқарастары мен тұжырымдарының негіздерін, ерекшеліктерін зерттеу; Джеймстің идеялары мен әдістемелеріне қатысты пікірлерді талдау; атақты дін психологының қолданған әдіс-тәсілдері жиынтығын көрсету; «Діни тәжірибелердің әралуандылығы» еңбегінің басты тезистерін, тұжырымдарын ашып көрсету; У. Джеймстің дінді ғылым алдында жақтауын (апология) және діндердегі мистицизм, жеке сезімдер мен халдерді мұқият бақылап, оларды талқылауына бүгінгі заманғы дінтану, дін психологиясы тұрғысынан түсініктеме беру.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Дін психологиясының, жалпы дінтану ғылымына және өткен ғасырда өмір сүрген ізашарлардың мұраларына арналған осы зерттеудің жалпы теориялық-әдістемелік негіздемесіне кең мағынада объективтік (шынайылық, әділдік), тарихилық, тарихи-генетикалық тәсіл (мысалы, У. Джеймстің белгілі мөлшерде XX ғасырдың басындағы үстемдік құрған ғылыми-философиялық парадигмалардың «жемісі» болғанын есте ұстау, сол кездегі батыстық дінтану мен психологияда қасаң материализм немесе біржақты идеализмнің өктемдігін есепке алу), сол сияқты герменевтикалық тәсіл қолданылады. Соңғысы өткен шақтың өкілінің қаламынан шыққан шығарманың мәтінін әлеуметтік-мәдени контекспен тығыз байланыста пайымдауды қажет етеді. У. Джеймстің тұжырымдарын зерттеуде кейінгі гуманитарлық ғылымдардағы, философия, психологиядағы жаңа әдістемелер, ең соңғы жетістіктері қолданылды. Ол Юнгтың «бейсаналылық психологиясы» туралы негіздемелері, А. Маслоу, С. Гроф, т.б. заманауи психологтардың діни тәжірибелерге, сананың өзгеру қалпын зерттеуге қатысты қорытындылары есепке алынады (Юнг, 1997). Мақалада У. Джеймс өзі қолданбағанымен, классик-ғалым зерттеген адамның ішкі діни тәжірибелеріне қатысты қазіргі заманғы терминдер де қолданады (мысалы, дінді интериоризациялау; сана трансформациясы, т.б.). Сонымен қатар, біз әлемдік діндерге ортақ кейбір мистикалық, психологиялық тәжірибелер үшін қазақ тіліндегі дәлірек, ыңғайлы эквиваленттер ұсынуға тырыстық, соның ішінде Джеймс сөз еткен «experience», яғни ішкі сезімдер мистикалық тәжірибелерін хал (арабша – халь), халдер деп атауға болады.

Негізгі бөлім

Сонымен, Батыс Еуропа мен Америкада ғылыми ортада, жалпы алдыңғы қатарлы қоғам мүшелері арасында дінге деген скептицизм мызғымай тұрған сонау 1902 жылы «Дін адам жанының төзгісіз қасіреттерін өте терең әрі баянды бақытқа айналдыра алатын тылсым құдыретке ие» деген (Джеймс, 1993, р. 147) батыл тұжырым жасаған Уильям Джеймстің мақсаты діндегі сезім элементін, жеке тұлғаның ішкі дүниесінің сырларын, дін жолындағы адамның жан дүниесінің құбылмалы халдерін, басынан кешкен көңіл-күйлерін яғни жеке индивидтің тәжірибелерін (мейлі, ол ұлы тұлға, мейлі қарапайым болсын – тек діни сенімі шынайы, іңкәр жан болуы шарт) дінтану ғылымында мейлінше есепке алу, тіпті басты құндылық деп қарауды негіздеу болды.

Ғалымның басты тұжырымдары дін психологиясын бөлек пән ретінде дамуына жол ашатынын сол кездің өзінде көреген ойшылдар болжады. Әсіресе американдық психологтың дінді бұдан былай психологиялық феномен, «сезім тәжірибесі» деп қарастырудың үлгісін көрсеткені үлкен резонанс туғызды. «Experience», жеке тәжірибе (хал) мәселесі бұдан былай алдыға шықты. У. Джеймстің новаторлық идеяларының пікірталастық контекстін дұрыс түсіну үшін XIX ғ. соңы-XX ғ. бас кезіндегі Батыстағы философиялық және дінтанулық ахуалды, басты үрдістерді, қалыптасқан ой-менталдық таптаурындарды және жаңаша ойлаудың алғашқы белгілерін анықтауымыз қажет.

Еуропалық ойлау жүйесінде, зайырлы ғылымы мен философиясында осы нақты тарихи кезеңде, бір жағынан, рационализм мен интеллектуализм үстемдік құрып тұрды. Ол әсіресе Кант, Гегельдердің объективтік идеализміндегі логика мен онтологияның барабарлығынан қалыптасқан дінге тек мәдени универсумдағы құбылыс, дін философиясы ретінде қарау әдеті еді. Екінші тұрғыдан, дінді шіркеулік, теологиялық проблемалар жиынтығы деп қабылдады. Жалпы, сол заманда дінді пайымдаудың концептуалданған, интеллектуалданған түрі ғана болды. Тағы бір өзгеше іргелі үрдіс ол – Батыс әлемінде позитивизм, сциентизм, бихевиоризм сынды материалистік, эмпирикалық, жаратылыстану ғылымдардың амалдары мен дәлелдемелерін ғана мойындайтын ағымдар жедел қарқынмен дамыды.

Осы жерде У. Джеймс үшін белгілі балансты шебер жүзеге асырып («шындық ортасында» де-

гендей), дін феноменін тоңмойын материализмнің сынынан да, сонымен бірге жеміссіз құрғақ рационализмнен де ажыратып алып «тірілту» мақсаты туындады. Философиялық идеализм мен теологиядан қашық болу үшін Джеймсті тағдырдың өзі химия, биология сынды жаратылыстану ғылымдарын зерттеуге, сосын медицина мен эмпирикалық, эксперименталды психологияны таңдауға итермеледі (1890 жылы оның 1400 беттік «Психология принциптері» атты еңбегі жарық көрді, онда менталдық аурулар немесе сау адамдарға стресс, гипноз және дәре-дәрмектің әсер етуі, т.б. зерттеледі). Беделді кәсіби психолог ретінде 1892 жылы ол өзінің шәкірті екеуі АҚШ-тағы бірінші Қолданбалы психология зертханасын ашты. У. Джеймс Американдық Психологиялық Ассоциациясының президенті болып сайланды.

Джеймс «прагматизм» ұстанымын негіздегені белгілі, ол философияға осы жаңа тәсілдемені енгізуді белсенді жақтады. 1907 жылы шыққан «Прагматизм: кейбір байырғы ойлау әдістері үшін жаңаша атау» («Pragmatism: A New Name for Old Ways of Thinking») еңбегінде ол осы «пайдалылық» әдісті негіздеді. Оның идеялары мен ойлау жүйесінің өзі «ақылы философияның» орнын «сенім мен сезім философиясының» алмастырғанын көрсетеді (Антонов, 2015, р. 35). Сол сияқты ол сана құбылыстарын зерттеуде функционализм тәсілдемесін қолданды.

Алайда Уильям Джеймс қарабайыр «медициналық материализмге» бармағаны, бәлкім, жастайынан христиан-протестанттық руханияты атмосферасында өскені, жүрегінде Құдайға деген интуитивті сенімнің сақталуы себепті болған сыңайлы. У. Джеймс өзінің зерттеу әдістемесін «радикалды эмпиризм» деп атады. Джеймстің арқасында батыстық эмпиризм енді дінді сынау әдістемесінен, керісінше, діннің тәжірибесін мойындау әдістемесіне айнала бастады. Себебі, У. Джеймс эксперимент, психологиялық тәжірибелер мен сезімдерді нақты бақылаумен зерделеуді дінтану үрдістеріне енгізуге бетбұрыс жасады, және кейін «мистикалық тәжірибелердің энциклопедиясы» деп бағаланған «Діни тәжірибелердің әралуандылығы» кітабында жаңаша зерделеудің тамаша үлгісін көрсетті. Ғалым-дәрігер, психолог ретінде ол мистицизмнің діни мазмұндағы оңтайлы көріністерімен қатар күмәнді түрлері болатынын да жасырмай, психикалық сырқаттарды талдады.

У. Джеймстің жарияланымдары сол кездегі Еуропа және Ресей философтары мен дінтану-

шылары арасында талқыға түскенін, пікірталастар, сонымен бірге жалпы алғанда зор қызығушылыққа ие болған еді. Сол кездің өзінде Джеймстің еңбектері орыс тіліне аударылды (Советтік атеизм заманында, әрине, оларға қайта тыйым салынды). Орыс зиялылары «Вопросы философии и психологии», «Логос», «Русская мысль», «Богословский вестник», «Вера и разум» сынды дінтану, философиялық бағыттағы басылымдарда У. Джеймстің «Діни тәжірибелердің саналуандығы» еңбегін қызу талқыланды (Антонов, 2015). Бұл жерде XX ғ. бас кезінде Ресейде бой көтерген діни-философиялық ренессансті ескеру керек. 1896-1916 жж. Ресейде және кейін эмиграцияда орыс авторлары Джеймстің еңбегін жиі талқылады.

Тарихшы әрі құқықтанушы С. Котляревский Джеймстің прагматизм философиясы дін мен ғылым арасындағы қайшылықты әлсіретуге, сол сияқты діни фанатизм немесе, керісінше, дінге немқұрайлықтан өзгеше, орташа әділ ұстанымды қалыптастыруға негіз жасады деп жоғары бағалады. Ол Джеймс зерттеулері енді діннің өзін қатып семіп қалған «соңғы» абсолюттік формада емес, адам рухының мәңгілікке ұмтылысы тұрғысынан динамикада қарауды үйретеді деп түйіндеді. Атақты философ, теолог (теологиядан PhD атағын, эмиграцияда, Кэмбридже алған) Николай Бердяев әрқашан У. Джеймске ілтипат көрсетіп келді. Американдық ойшылдың еңбегін «даңқты кітап» деп бағалап, ағылшын эмпиризмiнен бастау алған У. Джеймс оны ары қарай дамытып, іс жүзінде діни және мистикалық тәжірибе құбылысын ақтады, ол «танымның өмірлік сырына» қарай беттеді, нәтижесінде діни тәжірибелер жайлы XIX ғасырдан қалыптасып келе жатқан рационалданған теріс түсініктің күлін көкке ұшырды деді.

Сонымен бірге басқа орыс ойшылдары сияқты, Н. Бердяев У. Джеймстің тек англо-саксондық діни ағымдарды назарға алып, шығыс-христиан тәжірибелеріне көңіл бөлмегендігін еңбегінің бір кемшін тұсы деп көрсетті (бірақ У. Джеймс Лев Толстойдың діни ізденістері мен халдеріне арнайы тоқталғаны белгілі). Бердяевтің пікірінше, У. Джеймс ұсынған діни тәжірибелер суреттемесі жұпынырақ, ол діни тәжірибенің тек элементарлық, бастауыш психологиясын ғана берді-мыс, ал «ең жоғарғы психология» әлі жазылмаған күйде қалып отыр. Әдетте «батыс индивидуализміне» қарама-қайшы ұжымдық «Мен», Шіркеуді, соборлықты (көпшілдікті) жақтайтын сол кездегі

орыс діни философтары американдық ғалымның эмпиризм туралы тұжырымын «кеңейтуді» ұсынды, себебі соңғысы біржақтылық деп саналды. Мәселен, П. Страхов У. Джеймстің дін психологиясына қосқан үлесін жоғары бағаласа да, жалпы философиялық «прагматизм» тұжырымдамасынан оның бұлыңғырлығын, шектеулігін, батыс адамына тән утилитаризм, тіпті сектанттық нышандарын көреді. Шынайы христиан руханияты бұл дүниенің «пайдасымен» ғана өлшенбеуі тиіс деп сынайды.

У. Джеймстің зерттеулеріне толыққанды талдау жасаған атақты философ С. Франк болды. Орыс діни философтарының ішіндегі ең батысшыл, заманауи ойшыл саналған Франк өзі де діннің толыққанды философиясын негіздеген еді. С. Франктің анықтамасы бойынша, Уильям Джеймс «тұңғыш заманауи психолог», «Джон Милльдан кейінгі ірі англо-саксондық эмпирист», оған «психологиялық бақылауға келгенде данышпандыққа таяу табиғи дарыны» тән (Антонов, 2015, р. 34). Джеймс пен оның жарияланымдарын С. Франк XIX—XX ғғ. тоғысындағы қоғамдық трансформациялар контекстінде діннің мәдениеттегі рөлінің өзгеруі тұрғысынан қарастырады. Сол сияқты П. Флоренский У. Джеймстің әдістемесін «бетбұрысты» деп, енді бұдан былай діннің мәні туралы догматикалық ұстанымнан өзгеше «сыни сұрақтарды» қоюға жол ашылады деп бағалады. Джеймстің психологияға қосқан үлесін жан-жақты талдап, 1910 жылы сын-пікір жазған ресейлік Г. Челпанов болды (Воробьев, 2017, р. 83).

Мәдени-өркениеттік өзгешелігімен белгілі православ Ресейдің сол кездегі діни философтарының шоғыры У. Джеймстің идеяларына үлкен мән бергені маңызды (Grossman, Rischin, 2003). Біздіңше, У. Джеймстің діннің ішкі адами тәжірибелері мен сыртқы әлеуметтік құрылымдарын (ұйымдасқан институт, дәстүрлер), интериоризация мен экстериоризацияны қарама-қарсы қоюы сол заманғы ғылымдағы конъюнктураға байланысты белгілі әсірелеу ғана. Қазіргі заманғы дін социологы Дональд Миллер У. Джеймстің «экспрессивті индивидуализмін» кейін сынға алған авторларды, соның ішінде католик дәстүрін жақтаушы Чарльз Тайлордың «Varieties of Religion Today: William James Revisited» атты кітабында «протестант Джеймстің» жеке тәжірибелерді ұйымдасқан дінге қарсы қоюына байланысты уәждерді атап өтті (Miller, 2023). Сол сияқты өз заманында Джеймстің мистикалық құбылыстарға, телепатияға, т.б. оң көзқарасын

Дж.Кеттелл, Э. Титченер сынды авторитеттер сынға алған екен (Воробьев, 2017, р. 85).

Шын мәнінде қазіргі заманғы жаһандық діни трендтерді, тіпті XX ғасырдың әйгілі психологы К. Юнгтың «ұжымдық түпсана» концептін есепке алсақ, жекешелік пен жалпылылықтың (мұсылман дәстүрінде: «шахси» – «ғұмұми») арақатынасы әрқашан өзара диалектикалық байланыста, күрделірек, ол XX ғ. басында өмір сүрген У. Джеймстің көрсеткенінен гөрі тереңірек, парадоксалды деп айта аламыз. У. Джеймстан кейін XX-XXI ғғ. ғылымда, психологияда сана феномендері туралы анағұрлым бай, кең көлемді негіздемелер, тұжырымдар ұсынылды. Ғалымның өзі де психологияның болашағы алдыда деп, тіпті өзінің психологиялық еңбектеріне сын көзбен қарап, сол заманның жантану ілімінің академиялық ғылым ретіндегі жетістігіне көңілі толмаған.

Жалпы алғанда, Уильям Джеймстің дінтанулық мұрасы, қазіргі зерттеушілердің пікірінше, өз құндылығын жоғалтпаған көпқырлы классикалық мұра. Ғалымның догматизмге қарсы, дінге прагматизм тұрғысынан қарауын көптеген ғалымдар, зиялылар әлі де қызу қолдап, пайдалы зерттеу тәсілдемесі ретінде қабылдауда. Еуропалық елдер, АҚШ, Ресей, Түркия, т.б. авторлары, мысалы, Jeremy Carrette, David Lamberth, Henrik Rydenfelt, Sami Pihlström, Stephen S. Bush, R. Goodman, M.G. Bradford, J.A. Bishop, S. L. Hawkins, Fatih Taştan, ресейлік В. Воробьев, Л. Бойко, Ю. Стрижова, К. Антонов, тағы басқалары ретроспективті талдауларында бірауыздан атакты психологтың іргелі еңбектері мен тұжырымдарына жоғары баға беріп, У. Джеймстің идеялары мен әдістерінің өміршендігін растайды. «Бүгін дүниежүзі университеттерінде дінтану мамандығындағы көптеген құрылымдар бар, оларда Джеймстің идеялары маңызды орынға ие. Оның жеке тәжірибелер туралы пайымдары көптеген ғалымдарды діни және мистикалық тәжірибелерді тек дінтануда ғана емес, басқа салаларда да, айталық психология, теология, философия және антропологияда, зерттеуге ынталандырды» (Bishop, 2021).

Нәтижелері және талқылама

У. Джеймстің жалпы дін туралы, діндердің типологиясы, дінге анықтама беру немесе діндегі адамдардың типтері сияқты мәселелерге де өзіндік тәсілдемесі айғақталады. Психолог діннің мәнін анықтауға жалпы алғанда қарсылық білдіреді,

ді, себебі оның ойынша дін күрделі, көпқұрамдас нәрсе (Джеймс, 1993, р. 37). Сол себепті ол тек нақты адамның діни сенімі, ішкі сезімдері мәселесін өзінің зерттеу нысанына алады. Джеймс діннің институционалданған формалары – мекемелер, институттар, сыртқы культ, құрбаншылық, шіркеу, теологиялық жүйелер, рәсімдер, т.б. екенін жақсы біле тұрса да егер дінге шартты анықтама қажет болса дін – мазмұны жағынан Құдайға қатысты құрылған жеке адамның сезімдері, амалдары мен тәжірибелерінің (халдерінің) жиынтығы деп санайды (Джеймс, 1993, р. 40). Ол өзінің «дін – ең әуелі жеке тәжірибе» деген басты тезисін еңбектерінде алға тартып жиі қайталайды (Джеймс, 1993, р. 39). Жекешіл дінде оның «орталығын» ішкі сезімдер, адам жанының өзінен тыс рухани әлемге сенімі, үміті, ар-ұяты, абдырауы, жалғыздығы, дәрменсіздігі, т.б. адами әлсіздіктері мен сана-сезім күресі құрайды. Сөйтіп, У. Джеймс діндегі сана-сезімді, психологияны алдыға шығарып, философиялық абстракциялардың маңызын күрт төмендетті.

У. Джеймстің еңбектерінде жалпы дінтануға қатысты табиғат діндері (натуралистік, политеистік) мен «құтқару діндерін» (әлемдік, этикалық діндер – буддизм, христиан, ислам) екі үлкен сатыға (түрге) бөліп қарағаны да маңызды. Архаикалық діндерді «жансаулығы діндері» деп атап, олардың ізбасарларының жеке бастарында «құтқару діндеріндегі» сияқты жан азабы, рухани ізденістер, т.б. қайшылықтар болмауы себепті табиғатпен етене қарапайым, оптимистік «сәбилерше сену» тән болды. Ал әлемдік діндерді ұстанушылар адами сана-сезімнің саналуан құбылыстарын басынан кешіреді: олар дүниенің қараңғылық, зұлымдық екенін түсініп, жеке басының және басқа адамдардың күнәларын біліп (ұғынып), пессимизм, күйзеліс, ішкі тартыс арқылы Құдайға деген сенімін табады. Сонымен бірге, Джеймс бойынша, «жан саулығының діні» мысалына дәстүрлі католицизм де жатқызылады, ал, мәселен, кальвинизм «жоқсыңған жанның діні» болып табылады.

У. Джеймс британ теологы Фрэнсис Ньюманның адамдардың діндегі екі діни типі (түрі), екі діни темперамент иелері үлгісі туралы идеясын қабылдап оны дамытты (Джеймс, 1993, р. 140). Олар «бір мәрте туғандар» (once-born) және «екі мәрте туғандар» (twice-born). Біріншісі – табиғатынан өзін-өзі бақытты сезінуге дайын, сана-сезімі бүтін, оптимистік мазмұнда түзілген, Құдайды, әлемді, өмірді қуанышпен қабылдайтын және қалыпты эволюциялық

жолмен дамытын адам жаратылысы. Ал twice-born – ол тағдырынан, жаратылысынан «сырқат жандар», дүниенің кемшілігін жанына жақын қабылдайтын, менталдық жағынан күрделі, қайшылықты болып келетін олар діни тәжірибе, атап айтқанда дінге берілу (conversion) арқылы екінші рет өмірге келуге (қайта жаралуға), яғни жаңғыруға ұмтылып, сол жолдың бұраң белестерінен өтіп түбейгейлі қайта құрылуға бұйырылғандар. Жалпы, «екі мәрте туылу» метафорасы үнділік діни философияда (брахмандарға қатысты), сол сияқты Инжілде де кездеседі. У. Джеймс американдық пуритан Джозеф Аллайның қанатты сөзін келтіреді: «Нағыз христиан адамы деген – іргетасынан бастап шатырына дейін қайта құрылған ғимарат іспеттес. Ол – жаңа адам, жаңа жаратылыс» (Джеймс, 1993, р. 186).

Сол сияқты У. Джеймс діни сенім, діни тәжірибелер, жалпы діндарлық дегенде риясыз, терең сезімдер мен эмоцияларды, нағыз менталдық эксперименттерді жанымен сезіп білуді айтады. Қандай да болсын Құдайға сенушінің басынан кешірген халдері, рухани ізденістері шынайы, жарқын, бірегей үлгілерде болса ғана назарға алуға тұрарлық. Джеймс дәл сондай өмірбаяндық тәжірибелердің, мистикалық оқиғалардың негізінде тамаша дәрістерін оқып, кейін оларды «Діни тәжірибелердің әралуандылығы» кітабына енгізді. Джеймс өзі былай деп жазды: «Толық дінге берілу салты шын мәнінде адамды ерекше және эксцентристік адамға айналдыратынына еш күмән жоқ. Мен қазір сіздерге қарапайым Құдайға сенушіні айтпаймын, ол өзінің елінің салт-дәстүріне, мейлі ол буддизм, христиандық немесе мұсылмандық болсын, жәй бойұсынған адам. Оның дінін ол үшін басқалар жасап берген, дәстүрмен берілген, белгіленген формалардағы еліктеумен бекітіліп, әдетпен сақталып отыр. Ондай қайталама діни өмірді (second-hand religious life) зерттеу бізге көп пайда әкелмесі анық» (James, 2009, р. 9). Сондықтан Джеймске ондай екінші реттік, үстірт, жаттанды діндарлықтан гөрі сол қалың бұқара үшін иландыратын сезімдер мен мінез-құлық үлгісін ұсына алған діни дарынды «екі мәрте туған» тұлғалардың («geniuses of the religious line») тәжірибелерін зерттеу маңызды. Яғни Джеймше діннің тереңдігіндегі құпияға жету үшін оны ұстанушы «шектен шыққан діни сипаттағы» типке айналу керек (Джеймс, 1993, р. 54). Бұл жерде «шектен шығу» психологиялық сезімдерге қатысты, ішкі мазмұны жағынан асып-тасу мағынасында қолданылады.

Ондай діндар тұлғаның (мейлі, ол ежелгі діни тұлға немесе халық арасынан әлі де шығып жатқан әртүрлі харизматикалық сипаттағы еркектер мен әйелдер болсын) «дінге берілуі» де шынайы терең акция, толық бойұсыну, дүниетанымдық төңкеріс мазмұнында (қазақ, мұсылмандық дәстүрдегі «Құдай жолына түсу» сөз тіркесі дәлме-дәл бейнелейді). Олардың сол жолда өткен рухани тәжірибелерінің шынайылығы және Ақиқатқа жақындауының басты белгісі, критерийі – ол «жемістері», діндарлығының шығармашылық өнімдері, жаңғырған сана-сезімі, құлшынысы, мейірім-шапағатының артуы. Ал осындай шынайы қайта түлеу құбылысының адамзат тарихында дәлелденген жалғыз жолы, «технологиясы» аскетизм екенін Джеймс әлем діндері тәжірибесімен негіздейді (басқа оқиғалар: рухани сілкініс туғызатын саяси, қоғамдық өзгерістер, соғыстар, немесе өмір салтын түбейгейлі өзгерту, т.б.). Аскетизм, дүниеден безу және кедейлік культы – «әулиелік өмірдің сәні, нақышы», – деп жазады У. Джеймс (Джеймс, 1993, р. 255). Ол Индияның йога жүйесі мінезді шыңдаудың, тұлғалық күш-қайрат пен рухтың беріктігін қалыптастырудағы ең жемісті практика деп бағалайды (Джеймс, 1993, р. 333). Сол сияқты мұсылман дініне көбірек тән кедейлік культін, әлеуметтік теңдікті ұстану идеалына байланысты қоғам мүшелеріне шектен тыс материалдық дәулетті жинамауға үндейтін діни әдетіне оң баға береді (Джеймс, 1993, р. 262-263).

Джеймстің негіздемесі бойынша «сезім – діннің ең терең қайнаркөзі, ал философиялық және теологиялық құрылымдар, түсініктемелер тек екінші реттік «қондырма», түпнұсқа мәтінді бөтен тілге аударған сияқты (Джеймс, 1993, р. 40). Джеймс «діни тәжірибелер» ұғымының мән-мазмұнын ашады, ол рухани тәжірибенің сануалуандылығын дәлелдеп, оның мазмұнына әртүрлі мистикалық көріністер, қорқыныш, сенім, махаббат, күнәға өкіну (ар азабы), күйзеліс, депрессия, сол сияқты шаттыққа бөлену (экстаз) халдер, шабыттану, елігу (экзальтация), т.б. субъективтік діни феномендерді жатқызды. Ал діни тәжірибелерді зерттеудің материалдары бақылау әдісімен зерттелетін Құдайға сенуші адамдардың, мистиктердің, көріпкелдердің, медиум-спириттердің күнделіктері, ғұмырнамалық жазбалары, т.б. алынды.

Джеймстің ұзақ жылдарғы психологиялық бақылау негізіндегі эмпирикалық зерттеулері, «Діни тәжірибелердің әралуандылығы» кітабына арқау болған бай мазмұнды психологиялық

материал, ең бастысы ғалымның тек феноменалды тәжірибені ыждаһатпен бақылау әдісіне негізделуі оны «діни тәжірибені», соның ішінде жеке тұлғаның әсіресе терең, мистикалық көңіл-күйлері мен халдерін ашып, сипаттауға мүмкіндік берді. У. Джеймстің діни эксперименттердің жинағы іспеттес «Діни тәжірибелердің әралуандылығы», т.б. зерттеулерінің құжаттық, деректік базасы мәселесіне келсек, автор көптеген атақты діндарлардың өмірбаяндарын, басынан кешкен діни-мистикалық ахуалдарды «адами құжаттар» (Джеймс, 1993, р. 20) ретінде зерттеуіне арқау еткенін айту керек. Мысалы, Қасиетті Августин, Қасиетті Игнатий, Мартин Лютер, Гете, Лев Толстой, Қасиетті Тереза, Анне Безант, Джозеф Аллайн, Джозеф Смит (мормондар сектасының атасы), квакерлердің сектасының негізін салған Джордж Фокс, Ричард Уивер және Франк Булленның ғұмырнамалары, сол сияқты Имам Ғазали, Аюб пайғамбар (Йов), Мұхаммед пайғамбардың есімдері мен оларға қатысты белгілі ізденістері, жан арпалысы, рухани тәжірибелері мәселесі қозғалады. Ортағасырлық христиан монахтары мен шейіттерінің (азап шегушілер, құрбандар), квакерлер, пуритандар өмірінің әсерлі эпизодтары, естеліктері дереккөздер ретінде алынған.

У. Джеймс өз заманындағы калифорниялық профессор Старбэктің «Дін психологиясы» еңбегін қолданды, ол зерттеуде інжілшіл (христиан-баптист) ортада өскен жасөспірімдердің сана дағдарысынан өтудегі тәжірибелері, онда жалпы дінге бет бұрудың 100 оқиғасы келтірілген еді. Сол сияқты психолог Джордж Ко (Соа) жинап зерттеген орта жастағы адамдардың дінге бұрылу (conversion) 77 фактісі жинақталған (Джеймс, 1993, р. 195). *Studies in Psychology of religious Phenomena* журналында 1896 жылы 8 (309) нөмірінде жарық көрген профессор Леубаның, сол сияқты Эдвардстың *Treatise of Religious Affections* («Діни сезімдер туралы трактат») зерттеулердегі материалдар мен ғылыми түйіндерді де белсенді пайдаланды. Уильям Джеймс жалпы *American Journal of Psychology*, *Journal of the Society of Physical Research* сынды басылымдарында жарияланған көптеген діндарлар психологиясына қатысты, сана феномендері, мәселен, «автоматты жазу» кейстарын, т.б. есепке алды.

Джеймс өзінің діни тәжірибелердің мән-мағынасын, оның психо-физиологиялық фактормен байланысын, сол сияқты адамның өміріндегі маңызы мен рөлін толыққанды ашып, сипаттаған тұңғыш әрі бірегей дінтанушы және

дін психологы аталуына барлық негіз берді. С.Котляревский айтқандай, Джеймс бір жағынан мистикалық, «қасиетті» тәжірибелерді ғылыми зерттеуге қосуға батыл қадам жасаса, екінші жағынан, ол діндегі интеллектуализмді шектеді. Құрғақ рационализмге қарсы ол дінді ақтау (апология) ісіне зор үлес қосты. «Көзге көрінбейтін реалдықтың» тек «тірі» діни тәжірибелер, олардың адамға пайдалы ізгі салдарынан білінетінін, ал рационалды түрде оны сипаттау мүмкін емес екенін жазады. Себебі, иррационалдык, интуитивтік халдерге байланысты жеке мистикалық тәжірибелердің шекарасы әдетте субъективтік болатыны да белгілі. Жалпы, У. Джеймс рационализмнің дінге баға берудегі – жақтауда да, қарсы болуда да – дәрменсіздігі туралы ашық айтты (Джеймс, 1993, р. 71). Сөйте тұра, Джеймс іс жүзінде өзінің таңқаларлық білімділігі мен дарындылығының арқасында дін мен ғылымды үйлестуірге, ақыл мен иман (сенім) арасындағы өзара байланысты сақтап, жаңаша пайымдауға бастама жасады. Ол интуиция мен ақылды үйлестіруді жоғары бағалап, осы негізде ғана, мысалы, дамыған католиктік және буддалық дін философиясы қалыптасқан деп рационализмді де белгілі мөлшерде мойындады (Джеймс, 1993, р. 71).

Дін мен ғылымның арасындағы байланыс үшін ол тереңдеген, «сублиминалды сана» категориясын енгізді. Уильям Джеймстің сана мәселесіне көзқарасы сол заманғы Спиноза, т.б. авторитеттерге қарама-қарсы мазмұнда, біріншіден, адам санасы бөлшектенген элементтерден тұрмайды, яғни дискретті, көпқұрамды емес, керісінше, сана – біртұтас құбылыс және бұл жерде «сана ағымы» (the stream of consciousness) сөз тіркесі орынды екенін айтты. Сана феноменіне, адам психологиясын бейнелеуге «ағын», «өзен» метафоралары сәйкес келеді деп есептеді (Bishop, 2021). Жеке тұлғаның шеңберінде сана өрісі толассыз өзгерісте, тұрақсыз, біресе тарылады, біресе кеңейеді.

Джеймстің «сублиминалды бейсаналылық» ұғымына келсек, ол қалыпты санадан тыс өзгеше форма, беймәлім трансценденттік Сана тарапынан келетін осы шекаралық сананың ықпалдарымен, оның пікірінше, жоғары діни тәжірибелерді, транс күйін, энергиялар көзінің ашылуын, т.б. құбылыстарды түсіндіруге болады. Мұхаммед пайғамбардың алған уаһилері осы бейсаналы өрістерден деп топшыланады (Джеймс, 1993, р. 381-82), атап айтқанда, ол – «автоматтық» немесе «жартылай автоматтық» хал (яғни толық

немесе жартылай өзінің атынан емес – бейсаналы күштің билігінде сөйлеу), Джеймстің пікірі бойынша, осы қасиет көне еврей пайғамбарларының бәріне дерлік тән болған (Джеймс, 1993, р. 380).

«Адамды құтқаратын біздің саналы «мен»-імізден тыс күштердің барлығы – ақиқат» (Джеймс, 1993, р. 188). Джеймстің ойынша, көзге көрінбейтін мистикалық әлеммен (оны ол христиан дәстүріне жақын болғандықтан «Құдай» деп атауды ұсынады) байланыс орнату – реалды процесс, оның нәтижелері де реалды, шынайы, және ол адам тұлғасының түбегейлі қайта құрылуымен, жаңаруымен сол адамның өмірлік практикасында, табиғи тіршілігінде де нақты көріністерін береді» (Джеймс, 1993, р. 405). Аталмыш еңбегінің 11-15-ші дөрістерінде Джеймс қасиеттілік өлшемін жан-жақты талдайды, ал 16-17-ші дөрістерді арнайы Мистицизм феномендеріне арналады.

У. Джеймс дінге алғаш рет адами тұрғыдан, адами өлшеммен, жеке пенденің өзіне берілген өлшеулі өмірдегі ғұмырлық құндылықтар мен нәтижелер (жемістері) жағынан, нақты адамның көз жасы мен жүрек соғысы, жеке ішкі қиналысы, үміт-армандары сияқты моральдық құндылықтар негізінде жаңаша қарауға шақырды. Джеймстен бұрынғы дінтану мен теологияда антропологиялық факторға, діннің интериоризациялануына жете көңіл бөлінбеді. Мистикалық тәжірибелерден Құдайға сенушілер гармония, үйлесім, сана-сезімнің түрленуіне қатысты нақты практикалық нәтижелер алып шыққаны, Джеймстің дәлелдеуі бойынша, діннің өзінің дұрыстығын, «пайдалылығын» жанама дәлелдеп тұр.

Діни тәжірибелерді зерттеуде У. Джеймс «рухани энергия» ұғымын (Джеймс, 1993, р. 174) қолданады. Дін жаңарған адамның рухани энергияларының нағыз орталығына айналуы керек. Сонда оның бойындағы күш-қайрат көзі ашылып, ортаға шығып діни уағыз айтуға, адамдарды психологиялық жағынан емдеуге, т.б. дарындары айқын көрініс береді. Осы жерде қазақ мифологы С. Қондыбайдың «аруақ қону» құбылысына қатысты қазақы атауларды, сөз тіркестерін келтіруі орынды: «ығайлы» (орысша: харизматичный) адам «астамтекті күшке, қабілетке ие болады», «әуейіленеді» (Қондыбай, 2017). Діни тәжірибелердің әралуандығына және олардың жемістерінің де әртүрлі болатынына қарамастан, ортақ сипаттары – өз бойындағы үрей, күйзеліс, күнәһарлық, апатия, күдер ұзу, меланхолия, т.б.

сезімдер мен халдерді ақыры жеңіп, жүрегін Құдайға және адамдарға деген сүйіспеншілік сезімі баурап, жаңа мотивациялар ашылып, ондай адам діни-гуманитарлық қызметке ұмтылады, моральдық шыншылдығы оянып, «қауіп-қатерді керек қылмау» сияқты мінез бой көрсетеді, кейде экзальтация сезімі (сол сияқты ол бойындағы ауру сырқаттардан арылады). Мистиктердің тәжірибелерінің психопатологиядан ажырату үшін Джеймс басты критерийді белгілейді: ол тұлғаның өмірлік өнімділігінің артуы, ішкі энергия резервтерінің көзі ашылуы, керемет идеялар мен жасампаздықтың сарқылмас қайнарына айналуы. Мысалға ол Қасиетті Терезаның өмірі мен естелігін келтіреді. У. Джеймс «қасиетті адам» дегенге өз анықтамасын беруге тырысады: ол өзінің қызметіне діни сезімді басшылыққа алған, діни құндылықтарды нағыз орталығына айналдырған тұлға деп есептейді. Барлық діндерге ортақ «қасиетті адамның» басты сипаттары: аскетизм (риязат), дүниеқұмарлық сезімін жеңуі, ізгілікке берілуі, жанының тазалығы әрі күшқуаты мен мейірім-шапағатының мол болуы (Джеймс, 1993, р. 220).

«Екі мәрте туылғандар» діни жамағаттардың көшбасшысына айналып, немесе, мысалы, рухани сауықтыру қозғалыстарының еріктісі қызметіне кірісіп кетеді (бұл жерде Америкада пайда болған Mind cure movement деп аталатын, мағынасы «Рухани дәрігерлік» қозғалысы сектасы тәжірибелері талқыланады). Ал кейбір таңдаулы субъектілердің діни тәжірибелері терең мистикалық мазмұнда өрбіп, олар асқан дарын иесі (гений), қасиеттілік (әулиелік) деңгейіне жетеді. Джеймс өзі дәрігер әрі психолог болғандықтан, сананың қалыпты күйінен тыс, мазмұны жағынан психикалық сырқат түрінің болуын жоққа шығармайды. Сондықтан кейбір діни сезімдер, мысалы, діншілдік, Құдайға берілу ниеті адамдарды жағымсыз фанатизмге, дұшпандыққа (ғадауат) әкелуін айтып, басқа да психопатологиялық, яғни сананың ауытқу құбылыстары мәселесін талқылайды. Христиан дінінде «күнәдан тәубаға келу» акциясы үлкен орын алатыны белгілі, бірақ ол іс жүзінде «күнәдан кету және өкінішке салынбау» (Джеймс, 1993, pp. 111-112), әйтпесе өзін-өзі жеп, түңіліп, пессимизмге, сарыуайымшылдыққа салыну жағымсыз салдар екені айтылады.

Дін жолындағы адамның саналуан сезімдері мен эмоцияларын мысал етіп, кейде жек көрушілік, өшпенділік, т.б. келеңсіз инстинкттердің алдыға шығатынын, немесе әуейіленіп, мас-

сатанып, салтанатты көңіл-күйлерге салынуы мүмкіндігін айтады (ғалым кезінде психофизиология негізінде эмоциялар теориясын жасағаны да белгілі). Адам санасының патологиялық белгілерін таразыға сала отырып, Джеймс алайда сол кездегі ғылыми әдебиетте ұсынылған Доро, Ламброзо, Нордау сынды авторлардың адамзат тарихындағы «гений», яғни ерекше дарынды тұлғаны психопатологиямен, яғни психикалық ауытқумен түсіндіру теориясына қарсылық білдіреді (Джеймс, 1993, р. 30). Жалпы, гений сөзі (латын тілінен «genius» – рух) тылсым рухтармен арқаланған, белгілі салада (немесе бірнеше салада) қалыптан тыс, ерекше дарынды, қасиетті адам дегенді білдірген. Мысалы, діни гений, әскери гений, ғылыми гений, т.с.с. болады. Сондықтан бұл сөзді «дана», «данышпан» дегеннен гөрі қазақша «асқан дарын иесі» деп аударған орынды сияқты. У. Джеймс «арқалы», асқан дарын иесі гений-адамның нерв жүйесі тұрақсыздығының симптомдарын растайды (Trimble, 2002), сонымен бірге «Діни тәжірибелердің әралуандылығының» 1-ші дәрісінде «Дін және невроз» мәселесін қойып, жалпы алғанда діни, рухани құбылыстарға берілетін медициналық, сол сияқты қарабайыр сексуалдық негіздердегі түсіндірмелерді сынайды.

У. Джеймс діни мағыналы өмірдің, тағдыры дінмен өрілген адамдардың басты сипаттары ретінде мынадай белгілерді келтіреді: көзге көрінетін физикалық әлем – тек қана өзге, рухани әлемнің бір бөлігі (көрінісі) және ол сол рухани әлемнен ғана өзінің толық мағынасын табады; біздің өміріміздің шынайы мақсаты сол жоғары әлеммен үйлесім табу; Құдай немесе «Заң» десек те – яғни сол шынайы болмыстың рухымен байланысқа түсу, мінәжат ету рухани энергияларды іске қосатын реалды процесс, және ол процесс осы феноменалды әлемде белгілі психикалық, тіпті материалдық салдарды туғызады; сол сияқты дін адам өміріне бой тартарлық әсемдік немесе айбарлық, қаһармандыққа еліктеу формасына ұласатын жаңа көркемдік сипат дарытады; дін жанның құтқарылуына мызғымас сенім, жүрек тыныштығын беріп, сүйіспеншілік сезімінің күшін арттырады» (Джеймс, 1993, р. 405).

Қорытынды

Психология профессоры, XX ғасырдың ең ірі философы, дін психологиясының негізін қа-

лаушы Уильям Джеймстің прагматизм мен эмпиризмге сүйенген тұжырымдамасы дінтану ғылымының жеке адамның ішкі сезім-күйлері мен діни ізденістеріне танымдық бетбұрыс жасауына зор серпін берді. Ол эксперименталды психологияның лабораториялық түрде зерттелуін, діни тәжірибелердің феноменологиясын зерттеді. Джеймстің еңбектері, әсіресе «Діни тәжірибелердің әралуандылығы» кітабы батыс ғылымында дінді ең әуелі психологиялық феномен, «сезім тәжірибелері» деп қарастырудың тәсілдемесін жасады. Американдық дінтанушы-психолог – діннің өзегі, мәні ұйымдасқан діндердің принциптері, формалары немесе теология емес, ол – адамның жеке діни тәжірибелері, ішкі руханияты екенін негіздеп, сол сияқты іс жүзінде сол кезеңдегі ғылыми қауымдастық арасында скептикалық көзқараспен қаралатын иман (сенім), мистикалық тәжірибе сынды мәселелерге жаңаша, тым болмаса гуманистік, эмпирикалық тұрғыдан қызығушылық және зайырлы сипаттағы құрметпен қарауға үлкен ықпал еткен бірегей ойшыл тұлға.

Бүгінгі әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың жаңалықтарын ескере отырып бағаласақ, У. Джеймс сана теориялары, сана трансформациясы тақырыбына қатысты қазіргі тұжырымдарды көп жағынан болжап білгені байқалады. Айталық, қазіргі заманғы трансперсоналды психологиясының тарланы, американдық профессор С. Гроф көп жылғы сананың өзге қалыптарын зерттеуінің нәтижесінде сана – адам миының туындысы емес, дене (ми органы) – ол тек өткізгіш қызметін атқарады деген төңкерісшіл идеяны негіздеді. Тура осы ойды кезінде У. Джеймс те айтқан болатын (яғни сана – шын мәнінде денемен тыс феномен, адамның миы тек құрал, дәнекер ғана).

Уильям Джеймстің дінтанулық еңбектері әлі күнге дейін құндылығын жоғалтпаған көпқырлы, терең де мазмұнды ғылыми мұра. Болашақта қазақстандық дінтанушылары У. Джеймстің прагматизм әдістемесін игеру негізінде дәстүрлі исламның, әсіресе эксперименталдық бағытқа жақын, ертеде «екі мәрте туғандарды», данышпандарды даярлайтын рухани мектеп болған, жеке діни тәжірибелердің нағыз қазынасы есептелген классикалық суфизмнің өзін-өзі тану, нәфсі тәрбиесі, мистикалық халдер, сана трансформациясының мәселелерін зерттеуді жаңа сапалық деңгейге көтереді деп сенеміз.

Әдебиеттер

- Baader, M. (2005). William James' Theory of Religion and Pluralistic World/ <https://brill.com/display/book/edcoll/9789087903558/BP000004.xml>
- Barnard, J. (1997). William James and the Philosophy of Mysticism. – State University of New York Press. – 436.
- Bishop, J. (2021). Pragmatist William James' theory of religion. <https://jamesbishopblog.com/2021/11/15/pragmatist-william-james-theory-of-religion>
- Carrette J. & Lamberth, D. (2017). William James and the Study of Religion: A Critical Reading. Introduction / <https://www.degruyterbrill.com/document/doi/10.7312/king14542-021/html?srsid=AfmBOopUZKeK6PhBnRl3UrqIeny7nuZa4vr14n4y8llRlId2-TlDak0>
- Grossman J. D., Rischin R. (ed.). (2003). *William James in Russian Culture*. Lexington books.
- Hawkins S. L. (2014). *William James and the "theatre" of consciousness*. Brain, mind and consciousness in the history of neuroscience. Springer Netherlands.
- James, William (2009). *The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature*. University of Adelaide. https://csrs.nd.edu/assets/59930/williams_1902.pdf
- James, William (2017). *The Will to Believe*. Independently published.
- Miller, D. (2023). *Spiritual Exemplars: The Pragmatism and Mystical Perspective of William James*. <https://crcc.usc.edu/spiritual-exemplars-the-pragmatism-and-mystical-perspective-of-william-james>
- Rydenfelt, H., Pihlström, S. (ed.). (2013). *William James on Religion*. University of Helsinki. <https://link.springer.com/book/10.1057/9781137317353> https://doi.org/10.1163/9789087903558_004
- Taştan, F. (2023). William James: His Humanism and Philosophy of Religion. *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16, 191-208. <http://doi.org/10.32739/uskudarsbd.9.16.125>
- Trimble, M. (2002). *William James and the Religious Experience*. <https://www.cambridge.org/core/journals/cns-spectrums/article/abs/william-james-and-the-religious-experience/3C5913B547190BDC3110210A872A0C62> <https://doi.org/10.1017/S109285290002246X>
- Антонов К.М. (2015). Концепция религиозного опыта У. Джеймса в русской религиозной мысли. *Вестник ПСТГУ. Богословие. Философия*. 5(61). 91-111. <https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptsiya-religioznogo-opyta-u-dzheyma-v-russkoy-religioznoy-mysli-pervoy-treti-xx-v/viewer>
- Бойко Л.А. (2021). Проблема религиозного опыта в прагматизме и христианской феноменологии: У. Джеймс и И.А. Ильин. *International Journal of Humanities and Natural Sciences*, 10-1(61), 73-75. 10.24412/2500-1000-2021-10-1-73-75 <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-religioznogo-opyta-v-pragmatizme-i-hristianskoy-fenomenologii-u-dzheyma-i-i-a-ilyn/viewer>
- Воробьев В.С. (2017). К 175-летию со дня рождения Уильяма Джеймса – выдающегося американского философа и психолога. *Теоретическая и экспериментальная психология*, 10(3), 79-94 <https://cyberleninka.ru/article/n/k-175-letiyu-so-dnya-rozhdeniya-uilyama-dzheyma-vydayuschegosya-amerikanskogo-filosofa-i-psihologa/viewer>
- Гроф С. (2003). *Холотропное сознание: Три уровня человеческого сознания и их влияние на нашу жизнь* (пер. с англ.) АСТ.
- Джеймс У. (2011). *Прагматизм: новое название для некоторых старых методов мышления*. (пер. с англ.). ООО Директ Медиа.
- Джеймс, У. (1993). *Многообразие религиозного опыта* (пер. с англ.). Litres.
- Қондыбай, С. (2017). *Аруақ хақында*. https://adebiportal.kz/kz/news/view/serikbol-qondybai-aruaq-haqynda__18908
- Маслоу А. (1999). *Дальние пределы человеческой психики*. (пер. с англ.). РГБ.
- Юнг К. Г. (1997). *Сознание и бессознательное*. Университетская книга.

References

- Antonov, K.M. (2015). Koncepciya religioznogo opyta U. Dzheyma v russkoj religioznoj mysli [The concept of religious experience of W. James in Russian religious thought]. *Vestnik PSTGU. Bogoslovie. Filosofiya*. 5(61), 91-111. <https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptsiya-religioznogo-opyta-u-dzheyma-v-russkoy-religioznoy-mysli-pervoy-treti-xx-v/viewer> (in Russian)
- Baader, M. (2005). *William James' Theory of Religion and Pluralistic World*. <https://brill.com/display/book/edcoll/9789087903558/BP000004.xml>
- Barnard, J. (1997). *William James and the Philosophy of Mysticism*. State University of New York Press.
- Bishop, J. (2021). *Pragmatist William James' theory of religion*. <https://jamesbishopblog.com/2021/11/15/pragmatist-william-james-theory-of-religion>
- Bojko, L.A. (2021). Problema religioznogo opyta v pragmatizme i hristianskoj fenomenologii: U. Dzhejms i I.A. Il'in [The Problem of Religious Experience in Pragmatism and Christian Phenomenology: W. James and I.A. Ilyin]. *International Journal of Humanities and Natural Sciences*, 10-1(61), 73-75. 10.24412/2500-1000-2021-10-1-73-75 <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-religioznogo-opyta-v-pragmatizme-i-hristianskoj-fenomenologii-u-dzhejms-i-i-a-ilyn/viewer> (in Russian)
- Carrette J. & Lamberth D. (2017). *William James and the Study of Religion: A Critical Reading. Introduction*. <https://www.degruyterbrill.com/document/doi/10.7312/king14542-021/html?srsid=AfmBOopUZKeK6PhBnRl3UrqIeny7nuZa4vr14n4y8llRlId2-TlDak0>
- Dzhejms U. (2011). *Pragmatizm: novoe nazvanie dlya nekotoryh staryh metodov myshleniya* [Pragmatism: A New Name for Some Old Ways of Thinking]. ООО Direkt Media. (in Russian)

- Dzhejms, U. (1993). *Mnogoobrazie religioznogo opyta* [The Varieties of Religious Experience]. Litres. (in Russian)
- Grof, S. (2003). *Holotropnoe soznanie: Tri urovnya chelovecheskogo soznaniya i ih vliyanie na nashu zhizn* [Holotropic Consciousness: Three Levels of Human Consciousness and Their Impact on Our Lives]. ACT. (in Russian)
- Grossman J. D., Rischin R. (ed.). (2003). *William James in Russian Culture*. Lexington books.
- Hawkins S. L. (2014) *William James and the “theatre” of consciousness*. Brain, mind and consciousness in the history of neuroscience. Springer Netherlands.
- James, William (2009). *The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature*. University of Adelaide. https://csrs.nd.edu/assets/59930/williams_1902.pdf
- James, William (2017). *The Will to Believe*. Independently published.
- Maslou A. (1999). *Dal'nie predely chelovecheskoj psihiki* [The far reaches of the human psyche]. RGB. (in Russian)
- Miller, D. (2023). *Spiritual Exemplars: The Pragmatism and Mystical Perspective of William James*. <https://crcc.usc.edu/spiritual-exemplars-the-pragmatism-and-mystical-perspective-of-william-james>
- Qondybaj, S. (2017). *Aruaq haqynda* [On spirit]. https://adebiportal.kz/kz/news/view/serikbol-qondybai-aruaq-haqynda__18908 (in Kazakh)
- Rydenfelt, H., Pihlström, S. (ed.). (2013). *William James on Religion*. University of Helsinki. <https://link.springer.com/book/10.1057/9781137317353> https://doi.org/10.1163/9789087903558_004
- Taştan, F. (2023). William James: His Humanism and Philosophy of Religion. *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16, 191-208. <http://doi.org/10.32739/uskudarsbd.9.16.125>
- Trimble, M. (2002). *William James and the Religious Experience*. <https://www.cambridge.org/core/journals/cns-spectrums/article/abs/william-james-and-the-religious-experience/3C5913B547190BDC3110210A872A0C62> <https://doi.org/10.1017/S109285290002246X>
- Vorob'ev, V.S. (2017). K 175-letiyu so dnya rozhdeniya Uil'yama Dzhejmsa – vydayushchegosya amerikanskogo filosofa i psihologa [On the 175th anniversary of the birth of William James, an outstanding American philosopher and psychologist]. *Teoreticheskaya i eksperimental'naya psihologiya*, 10(3), 79-94. <https://cyberleninka.ru/article/n/k-175-letiyu-so-dnya-rozhdeniya-uilyama-dzhejmsa-vydayushchegosya-amerikanskogo-filosofa-i-psihologa/viewer> (in Russian)
- Yung, K. G. (1997) *Soznanie i bessoznatel'noe* [Consciousness and the unconscious]. Universitetskaya kniga. (in Russian)

Авторлар туралы мәлімет:

Тышхан Кеңшілік – философия ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті дінтану кафедрасының доценті (Астана, Қазақстан, e-mail: Kenshe76@mail.ru)

Нұртаза Самат Русланұлы (автор-корреспондент) – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық Ұлттық университеті дінтану кафедрасының PhD докторанты (Астана, Қазақстан, e-mail: samatnurtaza@gmail.com)

Information about authors:

Tyshkhan Kenshilik – Candidate of Philosophical Sciences, Docent of the Department of Religious Studies of L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan, e-mail: Kenshe76@mail.ru)

Nurtaza Samat Ruslanuly (corresponding author) – PhD Student of the Department of Religious Studies of L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan, e-mail: samatnurtaza@gmail.com)

Сведения об авторах:

Тышхан Кеншилик – кандидат философских наук, доцент кафедры религиоведения Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан, e-mail: Kenshe76@mail.ru).

Нуртаза Самат Русланулы (автор-корреспондент) – PhD-докторант кафедры религиоведения Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан, e-mail: samatnurtaza@gmail.com).

2025 жылы 29 мамырда тіркелді.
2025 жылы 15 желтоқсанда қабылданды.